

Наталія Василівна Проць,
кандидат історичних наук,
головна бібліотекарка
Центральної наукової бібліотеки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-0854-098X
e-mail: prots77natasha@ukr.net

ВНЕСОК ПРЕДСТАВНИКІВ ДВОРЯНСЬКОГО СТАНУ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1864–1914 рр.)

Метою роботи є дослідження діяльності представників дворянського стану в органах місцевого самоврядування, які зробили вагомий внесок у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії. **Методологічною основою** роботи став регіональний підхід до проблеми визначення ролі дворянських гласних в організації земської позашкільної освіти. Проблемно-хронологічний метод дозволив визначити хронологічні рамки роботи та відслідкувати послідовність змін питання, актуалізованого в розвідці. Історичний метод дає змогу дослідити процеси виникнення та становлення земських бібліотек. За допомогою порівняльного аналізу ми з'ясуємо відмінності в діяльності земських гласних українських губерній на ниві позашкільної освіти. **Наукова новизна.** Уперше проведено аналіз діяльності гласних від дворянського стану в органах земського самоврядування з вирішення проблеми розвитку бібліотечної справи Харківської губернії. Доведено, що зусилля дворян, спрямовані на створення бібліотек при училищах та школах, організацію вчительських бібліотек та безплатних народних бібліотек, а також проведення читань та занять у вечірніх і недільних школах, безпосередньо сприяли зростанню грамотності серед населення. **Висновки.** У Харківській губернії упродовж 1864–1914 рр. виникали та поширювалися шкільні, учительські та народні бібліотеки, бібліотеки-читальні, книжкові крамниці, які відкривалися завдяки зусиллям земських установ. Позашкільна діяльність Харківського земства цілком залежала від складу гласних земських зборів, які ініціювали проекти щодо розвитку бібліотечного будівництва. Це дає нам право стверджувати, що основною рушійною силою у становленні народно-бібліотечної справи Харківської губернії були гласні від дворянського стану.

Ключові слова: Харківська губернія, земства, дворяни, гласні, позашкільна освіта, народні бібліотеки, читальні.

Актуальність теми дослідження. На жаль, сьогодні ми втрачаємо провідну роль бібліотек як просвітницького закладу. Тому на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства збереження ролі бібліотек як підвалин культури

та важливої складової документальної пам'яті людства становить актуальне завдання. Саме бібліотеки є головними носіями інформації про накопичений досвід у різних галузях науки, освіти, культури. Без участі бібліотек не може бути й мови про розвій освітньо-культурного та науково-дослідницького життя країни. А без підтримки і належної уваги з боку урядовців бібліотекам важко втриматися в сучасних економічних умовах, у світі величезних інформаційних потоків.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні існували інституції, які відповідали за розвиток культурно-просвітницьких закладів. Ними стали створені в результаті земської реформи 1 січня 1864 р. органи місцевого самоврядування – земства [51, с. 1], в яких було представлено всі соціальні стани з різними інтересами та цілями. Однак пріоритетна роль у всестанових органах належала дворянству. Його діяльність була спрямована на вирішення місцевих соціальних проблем, зокрема на подолання неграмотності населення за допомогою просвітницьких закладів – бібліотек.

Саме це спонукало нас розпочати дослідження плідної діяльності представників дворянського стану як найчисленнішої групи у земствах. Тому, на нашу думку, це питання є актуальним з наукової та з практичної точок зору, адже накопичений земцями досвід може стати прикладом для втілення деяких гуманітарних проектів сьогодення.

Аналіз досліджень та публікацій. Уже від самого початку існування земств публіцисти аналізували їхній соціальний склад та діяльність. З цієї точки зору заслуговують на увагу праці В. П. Безобразова, Г. О. Євреїнова, О. В. Лохвицького [38, 3, 16]. У роботах відомих діячів народної освіти В. П. Вахтерова [4–5], Є. М. Мединського [39–40], С. О. Сірополка [57] та В. І. Чарнолуського [64] розглянуто питання організації народних бібліотек земськими установами. У чотиритомній праці Б. Б. Веселовського [6–7] проаналізовано роль різних соціальних верств у земствах та підкреслено значення дворянства у вирішенні питань позашкільної освіти. Серед численних публікацій радянських часів, присвячених бібліотечній проблематиці, варто відмітити праці фахівців бібліотечної справи В. В. Шпілевич [65] та К. І. Абрамова [1].

До вивчення діяльності земств щодо розвитку бібліотечної справи звертаються сучасні науковці А. Волинець, О. В. Волос, А. М. Гуз, С. М. Жуков [8, 9, 11, 18]. Праці українських та російських дослідників А. М. Лободи, С. В. Касаткіної та інших [11, 34, 37, 41, 59] дещо змінюють думку про роль дворянства у розширенні мережі бібліотек.

Джерельною базою даної роботи є нормативні документи [50–53, 61], видання земських установ [12–15, 19–30], матеріали періодики [44–47, 49, 55, 62, 63], які свідчать, що дворяни були найбільш активними гласними в земствах з розробки питань бібліотечного будівництва, чим власне забезпечили розбудову народної освіти в Харківській губернії.

Мета дослідження. Автор статті поставила за мету проаналізувати діяльність представників дворянства земських установ Харківської губернії та визначити їхній внесок в організацію та розвиток бібліотечної мережі. Основними завданнями дослідження є висвітлення напрямів діяльності та заходів земських гласних від дворян щодо створення земських бібліотек.

Виклад основного матеріалу. Вважаючи просвіту народу найважливішою умовою суспільного прогресу країни, земства взяли на себе відповідальну місію з розвитку системи народної шкільної освіти, яка передусім передбачала створення масової мережі просвітницьких закладів, доступних для всього населення. Особливо важливе значення мало піднесення рівня позашкільної освіти, що дало поштовх до розвитку бібліотечної мережі. Безплатні земські народні бібліотеки мали стати просвітницькими закладами, метою роботи яких було поширення знань через читання.

Хоча сфера діяльності земств обмежувалася господарськими справами та підпорядковувалася державній адміністрації, проте рішення земських зборів певної мірою залежали від складу гласних. Положення декларувало, що брати участь у місцевих органах самоврядування мали право представники всього населення, без урахування станової приналежності, на принципі майнового цензу [50]. Реалії життя демонстрували зворотнє: у складі практично всіх земських установ домінували представники дворянської верстви. Упродовж 1864–1890 рр. у повітових земських зборах Харківської губернії дворяни становили 39,46 %, селяни – 35,3 %, на частку купців і чиновників припадало 10,89 %, духовенства – 3,39 %, міщан – 2,15 %. У складі губернських зборів дворяни становили 75,8 %, селяни – 11,7 %, купці та чиновники – 12,5 % [53, с. 60]. Після введення в дію нового Положення 1890 р. дворянство ще більше посилило свої позиції. Тепер майже 2/3 місць земських гласних виділялося дворянам [52].

Ці дані яскраво ілюструють спрямованість земської реформи на створення станової структури з превалюванням дворянсько-землевласницької верстви. Чинне положення надало абсолютну перевагу дворянській курії в усіх повітах губернії. Селяни через пригнічене соціальне-економічне становище, низький рівень освіченості та з низки інших причин не могли становити їм конкуренції. Таким чином, можна сказати, що земство було дворянським органом місцевого самоврядування, яке опікувалося потребами всіх верств населення.

Кількісна перевага дворян цілком влаштовувала уряд, а також була позитивно сприйнята деякими земськими діячами, які вважали, що дворянство як більш освічене серед представлених станів мало відігравати провідну роль у земстві [58, 36, 16]. Серед прихильників продворянського земства були й деякі дворяни губернії. Так, предводитель дворянства Зміївського повіту Л. В. Ілляшевич вважав за потрібне надати перевагу дворянству у виборах гласних повітових зборів, оскільки вони мали досвід управління у громадському

житті [32, с. 146]. Такої думки дотримувався і гласний Харківського губернського земства барон Е. К. Раден. Він вважав, що обирати членів комісій для обговорення нагальних питань потрібно зі свого середовища, із дворян як осіб найбільш освічених [28, с. 253].

Як відзначали історики за радянського часу, земські органи управління створювалися в інтересах опозиційного дворянства та ліберальних поміщиків. Саме цим верствам населення необхідно було зберегти своє економічне становище та посилити політичне [10, с. 7]. Проте, як виявилось, дворяни були не тільки найчисленнішою та найвпливовішою курією серед гласних, але й найбільш дієвим елементом у земських установах губернії. Їхня діяльність у земстві виявлялася в різного роду проектах соціально-економічної перебудови і мала практичний характер. А, отже, від поглядів, компетенції і мотивації дворянства залежали основні напрями діяльності земства, спрямовані на підвищення культурного та матеріального рівня життя. Основними завданнями земців у постановці народно-бібліотечної справи були відкриття мережі публічних бібліотек, створення бібліотек при школах та училищах, організація вчительських бібліотек та безоплатних народних бібліотек, а також проведення читань та занять у вечірніх і недільних школах.

Напередодні появи земських установ у Російській імперії нараховувалося лише 280 бібліотек усіх категорій, включаючи публічні та комерційні [64, с. 164]. Бібліотеки відкривалися переважно там, де ідея їхнього створення знаходила підтримку в губернатора та місцевого дворянства. Такими місцями ставали порівняно невелика кількість початкових шкіл, училищ та університети. Також в Україні існувала значна кількість монастирських та церковних бібліотек. Публічні бібліотеки відкривалися переважно в губернських містах, водночас у повітових містах їх майже не було.

С. Сірополко писав, що позашкільна освіта в Україні гальмувалася через брак ініціативи та байдужість людей. Так, у Лохвицькому повіті Полтавської губернії земство не підтримало ідеї заснування народних бібліотек [57, с. 6]. Харківське губернське земство належало до передових. Звичайно земства очолювали найкращі представники дворянського стану, серед яких різного часу працювали, наприклад, Д. М. Деларю, М. Д. Деларю, Є. С. Гордієнко, М. М. Ковалевський, В. Г. Колокольцев, А. А. Бантиш, З. І. Бекарюков, О. Д. Голицин та інші.

На думку педагога В. П. Вахтерова, позашкільна освіта має більш важливе значення для людей, ніж шкільна, адже триває все життя. Беручи за приклад країни Західної Європи, учений і громадський діяч наголошував на цінності книги, яка є головним засобом позашкільної освіти, постійним радником у справах суспільних, особистих і сімейних [4, с. 111]. На наш погляд, ці слова залишаються актуальними і сьогодні. Самоосвіта, насамперед, значно підвищує ступінь освіченості людини, допомагає вдосконалитись у професійній та побутовій сферах.

Таких принципів дотримувались і деякі представники дворянського стану, які відстоювали суспільні інтереси населення губернії в земствах. Так, у 1868 р. гласний Харківського повітового земства, професор математики Харківського університету Д. М. Деларю відзначав, що тільки підвищення освітнього рівня народу спроможне зробити з населення гідних громадян, а освіта зможе вивести країну із гнітючого економічного стану. Тому основним завданням земських діячів професор вважав турботу про поширення в народі грамотності через читання [23, с. 211].

Але значною перепоною на цьому шляху була нестача навчальної літератури та книг довідково-енциклопедичного характеру. Задля усунення цих перешкод видатний учений, професор Харківського університету, гласний Харківських повітових зборів 1868 р. М. М. Бекетов запропонував облаштувати при губернській управі склад для торгівлі книгами [23, с. 271]. Та цей задум став реальністю тільки наприкінці 1870-х років. На пропозицію голови Харківської губернської управи статського радника З. І. Бекарюкова в 1879 р. було засновано книжковий склад спочатку при губернській, а потім і при повітових управах [7, с. 318]. На облаштування центрального книжкового складу при губернській управі в кошторисі 1878 р. було передбачено 1500 руб. [5, с. 88]. Завдяки таким асигнуванням з 1879 р. до 1890 р. повітові земства через центральний книжковий склад придбали літературу на 157 841 руб. 58 коп. [18, с. 291].

Наприкінці XIX ст. це питання все ще стояло на порядку денному земських зборів. Так, у Куп'янському повіті книжкові склади розпочали свою роботу тільки 4 жовтня 1894 р. Згодом, у 1896 р., за заявами дворянських гласних С. А. Сиromятнікова, А. І. Булацеля та М. В. Тітова земство асигнувало 300 руб. на закупівлю літератури через книжкові склади [19, с. 16].

Завдяки організації книжкових складів повітові земства, навчальні заклади та Харківське товариство грамотності змогли придбати книги, підручники та письмове приладдя за оптовими цінами. З 1906 р. книжковий склад губернського земства став відпускати повітовим земствам літературу в кредит терміном на один рік, до того ж надавався безвідсотковий кредит терміном на шість місяців [15, с. 90]. Так, з 1 січня до 25 листопада 1912 р. бібліотеками Харківської губернії за рахунок губернського земства через книжкові склади було придбано 4160 примірників книг на суму 66 774 руб. [14, с. 140].

Отже, книжкові склади безперервно забезпечували шкільні бібліотеки та інші навчальні заклади книгами та навчальними посібниками. Для повітових земств це була змога придбати літературу за низькими цінами шляхом кредитування.

Наприкінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. розширювалася мережа початкових шкіл, гімназій, реальних та комерційних училищ. Згідно з циркуляром Міністерства народної освіти від 19 листопада 1864 р., кожен заклад освіти був

зобов'язаний мати бібліотеку з книг, допущених для шкільних учнівських та вчительських бібліотек середніх навчальних закладів. Бібліотекам цих закладів дозволялося видавати книги додому в позанавчальний час [61, с. 9]. За наказом міністра народної освіти від 1867 р. шкільні бібліотеки розпочали безкоштовно обслуговувати, крім школярів та вчителів, і доросле населення. Фонди шкільних бібліотек комплектувалися згідно з каталогами Міністерства народної освіти. Це була навчально-методична, релігійна, художня література, книги з природознавства та історії, а також довідково-енциклопедичного характеру [54, с. 60].

Перші сільські земські бібліотеки відкривалися при земських початкових школах і тому отримали назву шкільних бібліотек. Спочатку вони перебували на утриманні сільських громад, оскільки в 60–70 роках XIX ст. тільки почали визначатись основні питання і завдання позашкільної освіти. Так, у 1860-х роках Куп'янське земство розробило «Правила для сільських бібліотек». Згодом до цієї справи долучилася решта повітових земств, і на початку 1880-х років майже всі двокласні училища губернії вже мали свої бібліотеки. Вони були наявні і в кількох однокласних училищах. Завідування бібліотеками здійснювалося вчителями, а матеріальне забезпечення й поповнення фондів було обов'язком повітової управи [18, с. 292].

У Харківському повіті тільки двокласні училища – Мерешанське і Золочівське та початкові – Будянське фабричне, Григорівське та декілька інших мали укомплектовані учнівські бібліотеки. Для забезпечення учнів літературою існували шість земських пересувних бібліотек, але це викликало незручності, і тому учні вимагали облаштування бібліотек у кожному училищі [23, с. 32].

З часом земські діячі набули досвіду в розбудові позашкільної освіти і від 1890-х років активізували свою діяльність, що позначилося на зростанні кількості бібліотек на теренах України. Так, у Херсонській губернії станом на 1882 р. налічувалося 182 бібліотеки, в 1901 р. у Полтавській губернії їх було 381, і з них 195 шкільних [43, с. 60]. У Харківській губернії в 1895 р. діяли 233 пришкільних бібліотеки. У середньому кожна бібліотека мала близько 200 назв книг [60, с. 135].

Організація бібліотечної справи потребувала значного фінансування як з боку земств, так і з боку держави. Щорічно повітові земства витрачали на утримання бібліотек 300–1000 руб. [29, с. 56]. У 1906 р. гласні Харківських повітових зборів А. А. Рейнике, І. Г. Ковалевський та П. П. Добросельський запропонували виділяти на користь бібліотек 600 руб., а також 100 руб. на рукоділля для дітей [26, с. 44].

Але для будівництва та утримання бібліотечних приміщень, закупівлі літератури зусиль виключно земств було замало. Щоб читання стало доступнішим для народу, до справи долучалися дворяни. У 1907 р. значну фінансову підтримку розбудові бібліотек у Сумському повіті надавали граф П. С. Строганов, графиня М. Д. Апраксина, Б. В. Золотницький, Є. І. Прянішніков, П. І. Харитоненко, Є. А. Линтварьов, А. Д. Ігнат'єв, В. А. та М. А. фон Лоренц-Еблін [24, с. 168].

Завдяки громадській підтримці та земським надходженням кількість шкільних бібліотек зростала. Так, наприклад, якщо у Валківському повіті в 1892 р. бібліотеки діяли тільки у трьох школах із чотирнадцяти, то в 1910 р. бібліотеки існували вже в 29 селах повіту. Фонди цих бібліотек формувалися з підручників, куплених коштом селян за участі земства [31]. У 1913 р. Валківським повітовим земством були відкриті бібліотеки при земських школах у Новій Водолазі, Високопіллі, Старому Мерчику та Новій Комишеватій. Їхніми послугами скористалася 61 особа, протягом року було здійснено 376 видач книг [48, с. 4]. У Сумському повіті наприкінці 1906 р. існувало 76 училищ, і кожне мало бібліотеку з фондом у понад 100 книг. Щоправда, на придбання книг виділялося тільки 5 руб. [24, с. 168].

За даними Загальноземського з'їзду, який проходив у Москві в 1910 р., у Харківській губернії в цей період діяли 450 шкільних бібліотек, що було середнім показником серед губерній. Наприклад, у Московській губернії існувала 1031 шкільна бібліотека [13, с. 168].

Слід згадати про ще один вид бібліотек – ті, які створювалися при різноманітних установах. Починаючи від 70-х років XIX ст. земства організували досить розгалужену мережу галузевих бібліотек: для лікарів, агрономів, ветеринарів, статистиків, учителів та ін. Так, для підвищення освітнього рівня сільських учителів у зазначений період земства створили при школах учительські бібліотеки. Комплектувалися вони згідно зі списками книг, рекомендованих Ученим комітетом Міністерства народної освіти. Фонди цих бібліотек були невеликими, оскільки комплектування цілком залежало від фінансування земств. Наприклад, гласні губернських зборів 1877 р. постановили асигнувати Вовчанській учительській семінарії одноразову допомогу в 1219 руб. 49 коп. для придбання навчальних посібників, а також меблів для бібліотеки [62, с. 208].

22 грудня 1880 р. Міністерство народної освіти видало проект «Положення про центральні учительські бібліотеки», за яким при одному з губернських училищ або при земській управі мали бути засновані центральні учительські бібліотеки коштом земських та міських зборів, а також приватних осіб. Фонди бібліотек мали складати книги з педагогіки, художня, дитяча та різногалузева література, а також журнали, географічні та історичні карти [54, с. 63].

Найактивнішими у створенні бібліотек для вчителів були земства Харківської губернії. Вони вживали різноманітних заходів, аби поліпшити організацію цих бібліотек. Так, на сесії Харківських губернських зборів 1911 р. гласні Е. Л. Бразоль, М. О. Ребіндер, В. О. Бантиш доручили розгляд цього питання губернській управі, і його було успішно вирішено. У 1912 р. із 1012 шкіл губернії учительські бібліотеки мали 452 школи (44,6 %). У середньому фонди однієї бібліотеки налічували 60 книг. Утримання кожної бібліотеки обходилося земствам у 100–150 руб. [14, с. 78]. Так, у 1913 р. Валківським повітовим земством було відкрито чотири пересувні вчительські бібліотеки, фонд кожної складався з 86 праць із педагогіки та психології [48, с. 4].

Отже, від прийняття рішень та ухвалення постанов земськими гласними щодо надання субсидій і асигнувань на облаштування учительських бібліотек залежало забезпечення фахових потреб учителів, підвищення їхнього загально-освітнього та кваліфікаційного рівня.

У шкільних бібліотеках населення обслуговувалося безкоштовно, але їхні фонди більше відповідали шкільним запитам, тому доросле населення не завжди могло задовольнити свої потреби. Тому від кінця 1870-х років земства почали організовувати публічні бібліотеки нового типу – безплатні народні бібліотеки-читальні. Вони відкривалися на громадських засадах з ініціативи земських та міських управ і підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Повітові земства здійснювали поточне керівництво роботою бібліотек, забезпечували їх приміщеннями, інвентарем і т. д., а також брали на себе утримання бібліотекарів. До обов'язків губернського земства належали закупівля книг та періодичних видань, а також створення каталогу [28, с. 145].

15 травня 1890 р. міністром внутрішніх справ Росії І. Н. Дурново було видано «Правила про безкоштовні народні читальні і про порядок нагляду за ними». Згідно з цим документом дозвіл на відкриття бібліотек спрощувався і залежав від місцевого губернатора за домовленістю з попечителем учбового округу [54, с. 60]. Але комплектувалися бібліотеки лише дозволеною міністерством літературою за зверненням повітових земств, в основному коштом губернського земства. До народних бібліотек допускалося залучати тільки 3,5 % назв книг і 17 % назв періодичних видань [65, с. 211]. За змістом бібліотечні фонди становили: 48,6 % – белетристика, 12,6 % – книги релігійно-марального напрямку, 9,8 % – з географії, 7,5–8,2 % – з історії, сільського господарства та природознавства. З року в рік фонди бібліотек поповнювалися. Станом на 1908 р. у середньому бібліотеки налічували 560 томів, на 1 січня 1912 р. – 795 томів [46, с. 95].

На придбання періодичних видань «Утро», «Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Хлібороб» у 1911 р. було передбачено 5898 руб. 06 коп. Але в 1912 р. в губернському земстві склалася група гласних (П. А. Неклюдов, Д. Н. Кованько, П. І. Палицін та інші), яка виступала проти надходження до народних бібліотек видань на кшталт газети «Утро», щоб не активізувати політичних настроїв серед населення [63]. До речі, ще 8 січня 1907 р. генерал-губернатор М. М. Пешков видав наказ, за яким на газету «Утро» накладався штраф у 3 тис. руб. У подальшому пов'язану з нею друкарню неодноразово штрафували і навіть намагалися закрити. Газета повсякчас зазнавала адміністративного тиску, переслідувалася губернською владою, і зрештою видання газети 14 лютого 1916 р. було припинено [42, с. 237].

У Харківській губернії народні бібліотеки почали організовуватися доволі пізно як допомога Харківському комітету товариства грамотності. Починаючи від 1896 р. земство почало надавати йому підтримку в заснуванні народних біб-

ліотек. Так, на черговій сесії 1896 р., завдяки клопотанням дворян М. М. Баженова, М. М. Ковалевського та В. Г. Колокольцева, губернське земство виділило Харківському товариству грамотності 50 тис. руб. на облаштування бібліотеки у слободі Нова Водолага Валківського повіту [6, с. 324]. Того ж року за ініціативи губернського земства була відкрита безкоштовна народна бібліотека у Валках [31].

Члени губернської управи досить активно працювали з Харківським товариством поширення в народі грамотності. Так, на губернських зборах 5 грудня 1897 р. гласний Д. О. Хрущов наголошував на тому, що діти після закінчення школи забувають усе, чому навчалися. На його думку, земствам необхідно було підтримати Харківське товариство шляхом виділення коштів на видання книг, облаштування читань та народних бібліотек для подальшого забезпечення навчання жителів губернії. На цю пропозицію відгукнулися члени управи М. М. Єфремов, А. А. Телятников та голова управи П. В. Кондратьєв. Вони порушили питання про організацію народних бібліотек. У зв'язку з цим земство постановило асигнувати 10 200 руб. на облаштування бібліотек та 2000 руб. на збільшення оборотного капіталу. Комітету з видання народних книжок виділялося 800 руб., а комітету на облаштування народних читань – 1100 руб. [25, с. 65–66].

Гласних турбував і моральний бік питання, те, яка особа керуватиме позашкільною освітою. У 1905 р. гласні губернських зборів заснували посаду завідувача позашкільної освіти при губернській управі та сприяли заснуванню таких самих посад у повітах [41, с. 960]. На думку Б. І. Каразіна, 38 бібліотек, що існували в Харківському повіті станом на 1906 р., знаходилися в незадовільному стані [26, с. 44]. Щоб змінити становище на краще, гласні, зокрема Б. І. Каразін, О. Д. Голіцин, С. Д. Голіцин та П. Р. Богуславський, прийняли рішення про заснування посади завідувача позашкільної освіти в Харківському повіті. До його обов'язків належало завідування бібліотеками та публічними читаннями з окладом у 1200 руб. річного жалування [15, с. 89]. Надалі завідувачів позашкільної освіти було обрано в Охтирському, Валківському, Вовчанському, Зміївському та Старобільському повітах [39, с. 959]. Визначити коло навчальної літератури князь О. Д. Голіцин доручив завідувачеві позашкільної освіти. Його матеріальне утримання покладалося на губернське земство [27, с. 44].

Отже, до 1906 р. гласні губернського земства всіляко сприяли діяльності Харківського товариства грамотності. За рішенням губернських гласних 15 грудня 1906 р. до відомства губернського земства перейшли 403 бібліотеки, засновані товариством. Є. М. Мединський згадує про 427 народних бібліотек [39, с. 171]. І вже наступного 1907 року організація народно-бібліотечної справи повністю перейшла до відання земських органів. Станом на 1912 р. у відомстві губернського земства знаходилися вже 788 бібліотек усіх типів [43, с. 7].

Упродовж 1908–1910 рр. земства Харківської губернії розробили план бібліотечної мережі, але основну увагу вони зосередили на пришкільних

бібліотеках, а не на заснуванні великих районних бібліотек. Це було обумовлено тим, що існування бібліотек у сільських районах було можливим тільки при школах, оскільки школи забезпечували бібліотеки необхідним приміщенням, а вчителі найбільше підходили на посаду завідувача бібліотеки [44, с. 94–95]. У цей час у губернії загальна кількість бібліотекарів становила 665 осіб, із них 237 (35,6 %) – чоловіки і 428 (64,4 %) – жінки. Найбільшою частиною бібліотечного персоналу були вчителі (94,6 %), решта – писарі, представники духовенства. Середню освіту мали 43,9 % бібліотекарів, нижчу – 37,2 %, домашню – 4,2 %. Термін служби бібліотекарів був нетривалим, лише 5,1 % мали стаж роботи понад 10 років. Це обумовлювалося слабкою матеріальною забезпеченістю та відкриттям нових бібліотек [49, с. 119].

Харківське губернське земство за розмірами витрат на народну освіту посідало провідне місце серед інших губернських земств. Так, від 1907 р. до 1915 р. витрати на народно-бібліотечну справу зросли з 15 000 руб. до 45 650 руб. [44, с. 7]. Водночас витрати повітових земств були значно більшими, ніж губернські: від 1911 до 1914 рр. повітові земства виділили з цієї метою 45 490 руб., губернські – 35 800 руб. У 1915 р. найбільше витрачало Охтирське земство – 232 руб. 20 коп. на бібліотеку та 1 руб. 22 коп. на користувача бібліотеки. Найменше – Валківське – 33 руб. 80 коп. та 20 коп. відповідно [30, с. 65].

Постійна потреба в коштах спонукала губернських гласних у 1909 р. розробити норми, згідно з якими кожна нова бібліотека для придбання книг та періодичних видань отримувала дотацію в розмірі 100 руб., а діюча – 50 руб. У 1911 р. 626 існуючих бібліотек отримали 38 400 руб., із них 23 534 руб. 99 коп. було витрачено на літературу. У 1912 р. на закупівлю книг для 689 бібліотек було виділено 34 450 руб., у 1913 р. для 787 бібліотек – 39 350 руб., у 1915 р. – 45 650 руб. [13, с. 112; 14, с. 119; 30, с. 212].

Важливою складовою розбудови бібліотек була матеріальна допомога, яку надавали дворяни особисто. Так, у 1909 р. в с. Безмятежному Куп'янського повіту було відкрито безкоштовну земську бібліотеку. На її утримання дворянин О. І. Булацель пожертвував 100 руб. [21, с. 20]. У 1912 р. при організації бібліотеки-читальні в Натальівці Богодухівського повіту господарські витрати взяв на себе П. І. Харитоненко [14, с. 112].

Звичайно, не в усіх земствах знаходилися гласні, готові до здійснення дієвих заходів зі створення бібліотек. Але завдяки окремим прогресивно налаштованим діячам бібліотечна справа в Харківській губернії набула значного розвитку. У 1890 р. губернські гласні П. П. Добросельський, В. С. Сиромятников та В. Г. Колокольцев звернули увагу земців на те, що окремі приміщення для шкільних бібліотек значно прискорять розвиток бібліотечної мережі. Але тільки в 1905 р. сесія губернських зборів постановила надавати грошову допомогу лише тим земствам, які облаштують окремі від шкіл приміщення для бібліотек [28, с. 54]. Упро-

довж 1906–1908 рр. гласні Богодухівського та інших повітових земств неодноразово зверталися до губернської управи з проханням розглянути доцільність облаштування таких спеціальних приміщень [12, с. 49]. І лише на сесії 4 липня 1909 р. члени губернської управи визнали необхідність змін у правилах шкільного будівництва та прийняли рішення щодо будівництва шкіл з окремими бібліотечними кімнатами. На ці потреби управа асигнувала 300 тис. руб. [29, с. 56].

Але прийняті рішення реалізовувалися все ж дуже повільно. Причини цього полягали в багатьох факторах – економічних, суспільно-політичних та інших. Так, у Валківському повіті в 1912 р. діяли близько 54 безкоштовних народних бібліотек. Вони не мали власних приміщень і тому розташовувалися в парафіяльних школах або в будинках початкових земських училищ. З огляду на це гласні губернського земства рекомендували відкрити у Валківському повіті сім народних бібліотек підвищеного типу, зобов'язуючись половину витрат взяти на себе. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду на малограмотність селян [31].

Така ж проблема існувала і в Куп'янському повіті. Гласний М. В. Розаліон-Сошальський був занепокоєний розміщенням бібліотек у старих шкільних будівлях, що викликало явні незручності для роботи бібліотекарів [22, с. 22]. Тому, заслухавши висновки ревізійної комісії у складі В. С. Сиромятникова, О. С. Сиромятникова та інших, гласні постановили передбачити в земському кошторисі 1910 р. 700 руб. на облаштування й утримання семи нових недільних бібліотек та земських безплатних бібліотек для проведення народних читань [21, с. 108].

У 1912 р. тільки 35 % народних бібліотек мали окремі приміщення. Переважна ж більшість – 87,8 % – розміщувалися в окремих кімнатах при школах – у класах, роздягальнях, учительських, навіть у квартирах учителів, а деякі – в орендованих кімнатах. Тільки 46,9 % бібліотек були забезпечені меблями [43, с. 95].

Незважаючи на доступність та поширеність бібліотек, частка читаючого населення серед селянства була досить малою. У зв'язку з цим однією із важливих форм позашкільної освіти ставали народні читання, недільні та вечірні школи. Тож на черговій сесії губернських зборів 1897 р. гласні подали клопотання до уряду щодо спрощення правил відносно дозволу народних читань [25, с. 65]. Відповідальність за організацію та облаштування недільних шкіл та курсів для дорослих взяли на себе земства. Так, у 1896 р. гласний Куп'янського земства О. О. Телятников просив асигнувати 75 руб. на недільну школу в с. Ново-Глухові, у відкритті якої він брав безпосередню участь, а також виділити 500 руб. на облаштування та утримання бібліотек-читалень у повіті. Але редакційна комісія постановила асигнувати лише 100 руб. на недільні читання та 350 руб. на утримання семи повітових бібліотек [19, с. 21, с. 45–46].

У 1902 р. на пропозицію голови Куп'янської земської управи М. В. Розаліон-Сошальського земство затвердило рішення щодо збільшення асигнувань на облаштування читань у недільних школах з 300 руб. до 500 руб. Також було

асигновано 4320 руб. на навчальні посібники та 1000 руб. на шкільні бібліотеки. Це значно поліпшило матеріальне становище бібліотек повіту, забезпечивши їх книгами та наочним приладдям. Разом з тим Ю. В. Розаліон-Сошальський вважав, що збільшення витрат на школи є нераціональним, а часта заміна шкільних підручників є «розкошью» [20, с. 18–20].

У 1905 р. інспектор П. Квіцинський звітував, що в Харківському повіті народні читання проводилися при 19 училищах [27, с. 38]. Завдяки грошовій допомозі губернського земства читання стали організовувати більш регулярно. У 1909 р. їх проводили при 252 школах, недільні – при 31 школі [54, с. 60]. Необхідність у недільних школах відчувалася досить гостро, і якщо в 1898 р. їх налічувалося 14, то в 1914 р. – 67, які відвідали 3300 слухачів. У 1914 р. нараховувалося 411 пунктів, де відбулося 4500 народних читань, які відвідали 690 слухачів [30, с. 144–145].

Однозначно земські діячі здобули перемогу в боротьбі з неуктвом і неосвіченістю населення губернії: вже на початку 1900-х років у Харківській губернії діяли 576 земських народних шкіл, в яких навчалися 31 502 учні, та 1561 народне училище всіх відомств, в яких вчилися 108 487 учнів. У кожному земському навчальному закладі було відкрито бібліотеку [54, с. 62]. Станом на 1903 р. у губернії діяли 325 учнівських та 256 народних бібліотек, а також 61 бібліотека-читальня. Їхні фонди нараховували 135 842 примірників [55]. Звичайно, гласні Харківського земства доклали багатьох зусиль, щоб бібліотечна справа в губернії набула такого розвитку. Адже на Чернігівщині, наприклад, наприкінці XIX ст. земствами було відкрито тільки 155 народних бібліотек [56, с. 65]. Розвиток народно-бібліотечної мережі на Харківщині репрезентований у наступних даних (див. табл.).

Кількісні показники земських народних бібліотек Харківської губернії (1897–1915 рр.)*

Роки	1897	1908	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Кількість земських народних бібліотек	80	470	571	684	723	775	852	871

*Таблиця складена на підставі [46; 47; 60; 30, 33].

Порівняємо з іншими регіонами України: в 1910 р. на Поділлі було організовано найменше земських бібліотек – 49, на Волині найбільше – 999, Полтавщині – 767, Катеринославщині – 578, Таврії – 327, Чернігівщині – 298, Київщині – 88. Загалом в Україні діяло 4094 земські бібліотеки [35, с. 29].

Події 1914 р. майже повністю змінили долю земств і їх активних діячів. Поставали нові важливі і складні питання, які необхідно було негайно вирішувати. Державний і земський бюджет потребував колосальних надходжень, а військо-

ві дії – нових витрат. На плечі земств лягли нові випробування, дворянські гласні опікувалися, зокрема, проблемами переселенців та сиріт, проте дбали вони і про бібліотеки. На їхню організацію в 1916 р. було виділено 75 руб. [30, с. 406].

Наукова новизна. Уперше здійснено аналіз діяльності гласних від дворянського стану в органах земського самоврядування, спрямованої на розвиток бібліотечної справи Харківської губернії. Доведено, що зусилля дворян щодо створення бібліотек при училищах та школах, організації вчительських бібліотек та безплатних народних бібліотек, а також проведення читань та занять у вечірніх і недільних школах безпосередньо сприяли зростанню грамотності серед населення.

Висновки. Підбиваючи підсумки, маємо зазначити, що першочергово на формування корпусу гласних земських установ безпосередньо вплинула законодавча система. Тож чисельне превалювання представників дворянського стану в земстві було цілком закономірним. У зв'язку з цим земська справа в губернії від самого початку знаходилася в руках дворян. Однак у своїй діяльності вони не переслідували власних станових інтересів. Незважаючи на низку недоліків у роботі земців, їхнім важливим досягненням стала організація безплатного користування бібліотеками, забезпечення їх літературою, проведення народних читань. Отже, завдяки активній діяльності земських гласних від дворянського стану народно-бібліотечна справа в Харківській губернії набула сталого розвитку.

Можливо, сьогодні варто поглянути на дворянство як на стан, що відіграв провідну роль у суспільному житті регіону. Заснування в Харкові університету, розширення мережі інших вищих навчальних закладів, гімназій, училищ, шкіл сприяли створенню в місті та губернії відповідної соціальної інфраструктури та формуванню науково-творчого осередку. Тож автору видається важливим дослідити роль особистостей, які брали активну участь у цих процесах. З огляду на це, наразі триває робота з вивчення внеску дворянства в розвиток культурно-просвітницького життя Харківської губернії.

Список використаних джерел

1. Абрамов К. И. История библиотечного дела в СССР (до 1917 года) : учебник. Москва : Советская Россия, 1959. 200 с.
2. Абрамов Я. В. Что сделало земство и что оно делает (Обзор деятельности русского земства). Санкт-Петербург : Тип. газеты «Новости», 1889. 288 с.
3. Безобразов В. П. Земские учреждения и самоуправление. Москва : Унив. тип. (Катков и Ко), 1874. 52 с.
4. Вахтеров В. П. Всенародное школьное и внешкольное образование. Москва : Изд. Тов-ва И. Д. Сытина, 1917. 208 с.
5. Вахтеров В. П. Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки. Книжные склады. Воскресные школы и повторительные классы. Москва : Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1896. 378 с.

6. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург : Тип. О. Н. Поповой, 1909. Т. 1: Бюджет. Медицина. Общественное призрение. Народное образование. Систематический указатель литературы по земским вопросам. 724 с.

7. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Санкт-Петербург : Тип. О. Н. Поповой, 1912. Т. 4. VIII, 696, 104, XXIX с.

8. Волинець А. Земські народні бібліотеки України у другій половині XIX ст. // Бібліотека. Інформація. Суспільство : зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф., 20–22 жовтня 1998 р. / Нац. парлам. б-ка України ; голов. ред. В. Бабич. Київ, 1998. С. 70–73.

9. Волос О. В. Земська діяльність з розвитку бібліотечної справи в Херсонській губернії // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Бібліотекознавство. Книгознавство. 2010. Вип. 2. С. 545-551.

10. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва : Наука, 1990. 264 с.

11. Гуз А. М. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2011. Вип. 50. С. 63–66.

12. Доклады Харьковской губернской земской управы губенскому земскому собранию очередной сессии 1909 г. По школьному отделу. Харьков: Тип. : Печатник, 1909. 120 с.

13. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1911 г. По отделу народного образования. Харьков : Тип. : Печатник, 1911. 172 с.

14. Доклады Харьковской губернской земской управы губенскому земскому собранию очередной сессии 1912 г. По отделу народного образования. Харьков: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1912. 143 с.

15. Доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию 1906 г. // Журнал чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания. Заседание 4 февраля 1906 г. с прил. Харьков : Тип. : Печатное дело, 1906. 139, 204, 334, 117, 157 с.

16. Евреинов Г. А. Прошлое и настоящее русского дворянства. Санкт-Петербург : Тип. А. Бенке, 1898. [4], II, 103 с. 17.

17. Ежегодник внешкольного образования. Вып. 2 / под. ред. В. И. Чарнолуцкого. Санкт-Петербург : Изд. тов-ва «Знание», 1910. 448 с.

18. Жуков С. М. Земські шкільні бібліотеки Харківської губернії у другій половині XIX – початку XX ст. // Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: зб. наук. пр. : за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 листоп. 2014 р. : у 2 ч. Ч. 1 / Мін-во освіти і науки України, НТУ «Харків. політехн. ін-т»; за ред.: О. Г. Романовського, Ю. І. Панфилова. Харків, 2014. С. 290–294.

19. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 19, 20, 21 и 22 сентября 1896 г. и экстренного 5 ноября 1896 г. Купянск : Тип. В. Я. Попова, 1897. [2], II, 96 с.

20. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 27, 28 и 29 сентября 1902 г. Купянск : Тип. В. Я. Попова, 1903. XIII, 374 с.
21. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 30 сентября, 1 и 2 октября 1909 г. Купянск : Тип. Печатное дело, 1910. 163 с.
22. Журналы Купянского очередного уездного земского собрания 26, 27, 28, 29 и 30 сентября 1913 г. Купянск : Тип. П. Водопьянова, 1914. 215 с.
23. Журналы очередного земского собрания Харьковского уезда, бывшего в мае месяце 1868 г. Харьков : В универ. тип., 1868. 325 с.
24. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания с 10 по 15 октября 1907 г. Сумы : Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1908. XV, 379 с.
25. Журналы очередного Харьковского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1897 г. вкл., с прил. к ним и экстренного 15 июня 1897 г. Харьков : Тип. и литогр. М. Ф. Зильберберга, 1898. 503 с.
26. Журналы очередного Харьковского уездного земского собрания. Заседания 22, 23, 24, 29 и 30 сентября 1906 г. Харьков. Тип. : Печатное дело, 1907. 437 с.
27. Журнал чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания. Заседания 4 февраля 1906 г. с прил. Харьков : Тип. : Печатное дело, 1906. 139, 204, 334, 117, 157 с.
28. Журналы XVI очередного губернского земского собрания Харьковской губернии, с прил. к ним с 4-го по 21-е декабря 1880 г. Харьков: Тип. И. М. В., 1881. 370 с.
29. Журналы Харьковского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 4 июля 1909 г. С прил. к ним и сводом постанов. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1909. 442 с.
30. Журналы Харьковского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (4-13 января 1916 г. с прил. к ним и сводом постанов). Харьков: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1916. 426 с.
31. 3 історії становлення та розвитку бібліотеки ліцею // URL: <http://valky-liceum.at.ua> (дата звернення 07.08.2019).
32. Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. [Изд. 2-е, доп.]. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. 173, [25] с., [16] л. ил., цв. ил.
33. Календарь Харьковского губернского земства на 1913 г. Харьков : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1913. 329 с. 5 с. іл.
34. Касаткина С. В. Роль дворян в возникновении общественных библиотек во второй половине XIX – начале XX вв. (на прим. Костромской и Владимирской губерний) // Вестник КГУ имени Н. А. Некрасова. 2016. № 2. С. 37–41. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/> (дата звернення 04.09.2019).
35. Ківшар Т. І. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). Київ : Логос, 1996. 344 с.
36. Корф П. Л. Ближайшие нужды местного самоуправления. Санкт-Петербург, 1888. 124 с.

37. Лобода А. М. Дворянство в культурно-освітньому просторі Катеринославщини (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми політичної історії України : зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 10. С. 25–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rriu_2015_10_7 (дата звернення 15.12.2015).

38. Лохвицкий А. В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. Санкт-Петербург : Тип. И. Бочкарева, 1864. 85 с.

39. Медынский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника. Санкт-Петербург: Изд. авт., 1913. VI, 249 с.

40. Медынский Е. Н. // Земское дело. 1912. № 15–16. С. 959–960.

41. Меренкова Н. О. Вклад дворянского сословия в развитие культуры и библиотечного дела Орловского края (конец XIX – начало XX вв.) // Седьмые Денисьевские чтения: материалы межрегиональной науч.-практ. конф. по проблемам истории, теории и практики библиотечного дела, библиотековедения, библиографоведения и книговедения (Орел, 28–29 октября, 2010 г.). Орел, 2011. С. 190–193. URL: <http://www.buninlib.orel.ru/ekoll//denXII> (дата звернення 18.04.2018)

42. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії 1812–1917. Харків : Колорит, 2007. 364 с.

43. Народное образование в земствах: основы организации и практики дела / под. ред. Е. А. Звягинцева, А. М. Обухова, С. М. Серополко. Москва: Задруга, 1914. 445 с.

44. Народные библиотеки в Харьковской губернии // Библиотекарь : журнал общества библиотекосведов. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1913. С. 93–94.

45. Народные библиотеки и библиотеки-читальни // Статистический ежегодник Полтавского губ. земства на 1903 г. Полтава, 1903. С. 67–108.

46. Народные библиотеки Харьковской губернии за 1913 г.: статистический обзор / Харьковская губ. зем. управа. Харьков : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. 84 с.

47. Народные библиотеки Харьковской губернии за 1914 г.: статистический обзор / Харьковская губ. зем. управа. Харьков : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1918. 78 с.

48. Отчёт Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1914 г. Валки, 1914. II, 153 с.

49. Плотников А. Народные библиотеки в Харьковской и Ярославской губернии // Библиотекарь : журнал общества библиотекосведовения. Санкт-Петербург, 1915. Вып. 2. С. 117–127.

50. Полное собрание законов Российской империи: Собр. 2-е : с 12 декабря 1825 г. по 28 февраля 1881 г. Т. 39 : в 3-х отд. Отд. 1-е. : № 40457: Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд. Собст. Его Имп. Величества Канцелярии, 1867. 973 с.

51. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е : с 12 декабря 1825 г. по 28 февраля 1881 г. Т. 39 : в 3-х отд. Отд. 3 : Прил. к № 40457 : Расписание количества земли, дающего право на избрание гласных в уездные земские собрания. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд. Собст. Его Имп. Величества Канцелярии, 1867. 841 с.

52. Полное собрание законов Российской империи Собр. 3-е. Т. 10: в 2-х отд. Отд. 1-е: 1890 г. № 6927: Высоч. утверж. положение о губернских и уездных земских учреждениях. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1893. 1017 с.
53. Проць Н. В. Вибори земських установ Харківської губернії (1865–1914 рр.) // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Сер. : Актуальні проблеми історії України: зб. наукових праць. Харків. 2012. № 65 (971). С. 56–67. DOI: 10.32839/2304-5809/2019-12-76-44
54. Рогова П. І. Педагогічні бібліотеки України (др. пол. 19 – 20-ті роки 20 ст.). Київ: Четверта хвиля, 2009. 271 с.
55. Сведения по народному образованию за 1903 год. // Южный край. 1903. 8 марта.
56. Сєдих В. В. Історія бібліотечної справи в Україні: навчальний посібник. Харків, 2013. 212 с.
57. Сірополко С. Школа і книжка // Світло : український педагогічний журнал. Кн. 4. 1910. С. 3-6.
58. Скалон В. Ю. Земские взгляды на реформу местного самоуправления. Обзор земских отзывов и проектов. Москва : Печатня С. П. Яковлева, 1884. 236 с.
59. Соловьев А. А. Вклад дворянства в развитие книжно-библиотечного дела Верхнего Поволжья во второй половине XIX – начале XX в. // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2017. Т. 31. С. 1006–1010. URL: <http://e-koncept.ru/2017/970216.htm> (дата звернення 25.01.2018).
60. Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 г. Харьков, 1904. 251 с.
61. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения : Утвержденный 19 ноября 1864 г. Санкт-Петербург : Изд. Санкт-Петербургской сенатской тип., 1864. [1], 33 с.
62. Харьковский календарь на 1879 г. Харьков: Тип. Харьковского губ. правления, 1878. 438, 32 с.
63. Харьковское губернское земское собрание // Земское дело. 1912. № 1. С. 25–30.
64. Чарнолуцкий В. И. Земство и народное образование : очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных областях общественного образования. Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова. Ч. 1. 1910. [2], 186 с.
65. Шпілевич В. Матеріали до історії земських народних бібліотек на Україні // Бібліотека і читач на Україні. Харків, Київ : Державне видавництво України, 1930. С. 208–240.

Nataliya Prots,

Candidate of Sciencis (History),

Leading librarian of the Central Scientific Library

of V. N. Karasin Kharkiv National University

ORCID: 0000-0002-0854-098X

e-mail: prots77natasha@ukr.net

Contribution of representatives of nobility of zemsky institutions to development of librarianship of Kharkiv province (1864–1914)

The aim of the work is to investigate the activities of the nobility in the local self-government bodies who have made a significant contribution to the development of library science in Kharkiv province. **The methodological basis** of this work is the regional approach to the problem of determining the role of noble councilors in the organization of the zemstvo out-of-school education. The problem-chronological method allowed to establish the chronological frameworks of the work and to determine the sequence of changes of the investigated question. The historical method allows to explore the processes of the origins and formation of zemsky libraries. With the help of the comparative analysis we find out the differences in the activity of zemsky councilors of Ukrainian provinces in the field of out-of-school education. **Scientific novelty.** For the first time the analysis of the activity of the councilors from the nobility in the bodies of zemstvo self-government on the development of librarianship in Kharkiv province was conducted. It has been proved that the efforts of the nobility aimed at creating libraries at colleges and schools, organization of the teacher's libraries and free public libraries, as well as conducting readings and classes in the evening and Sunday schools, directly contributed to the growth of literacy among the population. **Conclusions.** During 1864–1914, school, teacher's and public libraries, reading halls and bookstores were opened and broadened in Kharkiv province thanks to zemstvo institutions. The out-of-school activity of Kharkiv zemstvo completely depended on the personalities of the councilors of zemsky councils, which initiated projects for the development of library construction. This gives us the right to assert that the councilors from the nobility were the main driving force of the zemstvo in the staging of the public librarianship of Kharkiv province.

Key words: Kharkiv province, zemstvos, nobles, councilors, out-of-school education, public libraries, reading halls.

*Стаття підготовлена 3 березня 2020 року;
подана до друку 12 березня 2020 року.*